

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ARCHITECTURAL STYLES IN UZBEKISTAN: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE IX–XX CENTURIES

Doliyeva Sitora G'ulomjon qizi

PhD, Department of Architecture, TAQU, Tashkent, Uzbekistan

ORCID: 0009-0005-2636-0957

Abstract

This study examines the formation and evolution of architectural styles in Uzbekistan from the 9th to 20th centuries. It analyzes how political, cultural, and technological factors influenced architectural development. Through detailed analysis of the Samanid Mausoleum, Registan ensemble, Gur-e-Amir, Lyabi Hauz, and Soviet-era buildings in Tashkent, four distinct architectural periods are identified.

The first period - the Samanids (9th-11th centuries) is characterized by geometric simplicity and the adaptation of Islamic architectural principles to local conditions. The second period - the Timurid Renaissance (14th-15th centuries) is famous for monumental constructions and unique artistic solutions. The third period - the Shaybanids (16th-18th centuries) is characterized by buildings that corresponded to urban life and practical needs. The fourth period - the Soviet era (20th century) is distinguished by the harmonious combination of modern construction technologies with national traditions.

Each era found unique solutions to the problems of its time while preserving the best traditions of previous periods. The research methodology includes analysis of historical sources, typological study of buildings, comparative assessment, and field research.

The results show that Uzbekistan's architectural heritage represents a process of continuous development. Each style adapted to the climatic, cultural, and technical conditions of its era. This rich heritage provides important experience for modern sustainable design and urban planning.

Keywords: Architectural styles, Uzbekistan architecture, Islamic architecture, Timurid monuments, Samanid period, Shaybanids, Soviet modernism, Central Asia, architectural heritage

ПОЯВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ СТИЛЕЙ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ IX–XX ВЕКОВ

Долиева Ситора Гуломджон кизи

PhD, кафедра архитектуры, TAQU, Ташкент, Узбекистан,

ORCID: 0009-0005-2636-0957

Аннотация

Данное исследование изучает формирование и эволюцию архитектурных стилей в Узбекистане в период с IX по XX века. Анализируется влияние политических, культурных и технологических факторов на развитие архитектуры. Посредством детального анализа мавзолея Саманидов, ансамбля Регистан, Гур-Эмира, Лябихауза и советских построек в Ташкенте выделяются четыре архитектурных периода.

Первый период - Саманиды (IX-XI века) характеризуется геометрической простотой и адаптацией исламских архитектурных принципов к местным условиям. Второй период - Тимуридское возрождение (XIV-XV века) отличается монументальными сооружениями и уникальными художественными решениями. Третий период - Шейбаниды (XVI-XVIII века) характеризуется постройками, соответствующими городской жизни и практическим потребностям. Четвертый период - Советская эпоха (XX век) выделяется гармоничным сочетанием современных строительных технологий с национальными традициями.

Каждая эпоха находила уникальные решения для проблем своего времени, сохраняя при этом лучшие традиции предыдущих периодов. Методология исследования включает анализ исторических источников, типологическое изучение построек, сравнительную оценку и полевые исследования.

Результаты показывают, что архитектурное наследие Узбекистана представляет собой процесс непрерывного развития. Каждый стиль адаптировался к климатическим, культурным и техническим условиям своей эпохи. Это богатое наследие предоставляет важный опыт для современного устойчивого проектирования и городского планирования.

Ключевые слова: Архитектурные стили, архитектура Узбекистана, исламская архитектура, тимуридские памятники, период Саманидов, Шейбаниды, советский модернизм, Центральная Азия, архитектурное наследие

O'ZBEKISTONDA ME'MORIY USLUBLARNING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI: IX-XX ASRLAR DAVRIDAGI TARIXIY TAHLIL

Doliyeva Sitora G'ulomjon qizi

PhD, Arxitektura kafedrası,TAQU, Toshkent, O'zbekiston

ORCID: 0009-0005-2636-0957

Аннотация

Ushbu tadqiqot IX-XX asrlar oralig'ida O'zbekistonda me'moriy uslublarning shakllanishi va o'zgarishini o'rganadi. Siyosiy, madaniy va texnologik omillarning me'morchilik rivojlanishiga qanday ta'sir etganligini tahlil qiladi. Samoniylar maqbarasi, Registon majmuasi, G'ur-Amir, Lyabi hovuz va Toshkentdagi sovet davri inshootlarining batafsil tahlili orqali to'rt xil me'moriy davrni ajratib ko'rsatadi.

Birinchi davr - Samoniylar (IX-XI asrlar) geometrik soddalik va islomiy me'morchilik tamoyillarining mahalliy sharoitlarga moslashishi bilan ajralib turadi. Ikkinchi davr - Temuriylar uyg'onishi (XIV-XV asrlar) katta hajmli qurilishlar va noyob badiiy yechimlar bilan mashhur. Uchinchi davr - Shaybaniylar (XVI-XVIII asrlar) shahar hayotiga mos keluvchi va amaliy ehtiyojlarni qondiradigan binolar bilan tavsiflanadi. To'rtinchi davr - Sovet davri (XX asr) zamonaviy qurilish texnologiyalarini milliy an'analar bilan uyg'unlashtirish bilan ajralib turadi.

Har bir davr o'z zamonasining muammolariga o'ziga xos yechimlar topgan, lekin oldingi davrlarning yaxshi an'alarini saqlab qolgan. Tadqiqot usuli tarixiy manbalar tahlili, binolarning tipologik o'rganilishi, qiyosiy baholash va dala ishlarini o'z ichiga oladi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston me'moriy merosi uzluksiz rivojlanish jarayonini ifodalaydi. Har bir uslub o'z davridagi iqlim, madaniy va texnik sharoitlarga moslashgan. Bu boy meros bugungi kunda barqaror loyihalash va shahar rejalashtirish uchun muhim tajriba beradi.

Kalit so'zlar: Me'moriy uslublar, O'zbekiston me'morchiligi, islom me'morchiligi, Temuriy yodgorliklari, Samoniylar davri, Shaybaniylar, sovet modernizmi, Markaziy Osiyo, me'moriy meros

Kirish

Me'morchilik har doim jamiyatning ko'zgusi bo'lib kelgan. U nafaqat amaliy ehtiyojlarni qondiradi, balki o'sha davrning madaniy qadriyatlari, texnik imkoniyatlari va g'oyaviy asoslarini ham aks ettiradi. Markaziy Osiyoda, xususan hozirgi O'zbekiston hududida me'morchilik ming yillar davomida turli sulolalar, diniy o'zgarishlar va iqtisodiy sharoitlar ta'sirida rivojlangan.

O'zbekistonning me'moriy manzarasi qurilish an'alarining qanday rivojlanganligini o'rganish uchun noyob imkoniyat yaratadi. IX asrdagi Samoniylar maqbarasining geometrik aniqligidan tortib, Temuriy yodgorliklarining hashamatli go'zalligiga, Shaybaniylar davrining ijtimoiy yo'naltirilgan majmualaridan sovet zamonaviyligining

funksional tajribalarigacha - har bir davr me'moriy lug'atga o'zining noyob hissasini qo'shgan.

Bu tadqiqot o'zbek me'moriy rivojlanishining keng qamrovli tarixiy tahlilidagi bo'shliqni to'ldiradi. Alohida davrlar yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, ularni bog'lovchi rivojlanish mantiqini ko'rsatuvchi tadqiqotlar kam. Ushbu me'moriy merosning ahamiyati faqat tarixiy hujjatlashdan iborat emas - u bugungi kunda ham barqaror loyihalash va madaniy jihatdan mos shahar rejalashtirish uchun muhim yo'l-yo'riq beradi.

Tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda me'moriy uslublar qanday paydo bo'lgan va rivojlanganligini tahlil qilish, to'rt asosiy tarixiy davr bo'yicha uslubiy o'zgarishlar va ularning uzluksizligiga ta'sir etgan omillarni aniqlashdir.

Adabiyotlar tahlili

Markaziy Osiyo me'morchiligi bo'yicha ilmiy izlanishlar turli davrlar uchun katta tadqiqotlar yaratgan, ammo qamrov bir xil emas. Blair va Bloom tomonidan yaratilgan asoslar mintaqadagi erta islom me'morchiligini tushunish uchun muhim asos bo'lgan. Ularning Samoniy yodgorliklari haqidagi keng qamrovli tahlili erta islom me'marlarining oldingi an'analarni yangi diniy talablarga qanday moslashtirishini ko'rsatadi.

Temuriylar davri o'zining ajoyib badiiy yutuqlari tufayli eng ko'p e'tiborni jalb qilgan. Golombek va Wilber tomonidan yaratilgan asosiy tadqiqot Temuriy me'morchiligi haqida keng ma'lumot beradi. Ularning tahlili Temuriy me'morchiligining aqliy va ramziy jihatlariga urg'u beradi.

Shaybaniylar davri kamroq o'rganilgan bo'lsa-da, Pugachenkova tomonidan keng tahlil qilingan. Uning ishi Shaybaniylar me'morchiligi shahar to'qimasida binolarning integratsiyasini afzal ko'rganini ta'kidlaydi.

Sovet me'moriy merosi so'nggi o'n yilliklarda o'sib borayotgan tadqiqot sohasiga aylangan. Clement Toshkentdagi zilziladan keyingi qayta qurilishning batafsil tahlilin taqdim etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot turli vaqt va makon miqyoslarida me'moriy rivojlanishni tekshirish uchun bir nechta usullarni birlashtiradi. Metodologiya to'rt asosiy yo'nalishdan iborat:

Tarixiy-mazmuniy tahlil me'moriy rivojlanishlarni siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq holda tekshiradi. Bu usul birlamchi tarixiy manbalar, me'moriy yozuvlar va rasmiy hujjatlarning tizimli tahlilin o'z ichiga oladi.

Tipologik tahlil turli davrlar bo'yicha takrorlanuvchi fazoviy naqshlar, tuzilma tizimlari va bezak elementlarini aniqlaydi. Bu yondashuv rejalar, gumbaz qurilish usullari, portal dizaynlari va bezak dasturlarini o'z ichiga oladi.

Qiyosiy me'moriy tahlil turli davrlar bo'yicha yodgorliklarni tizimli taqqoslash orqali uzluksizlik va o'zgarishlarni aniqlaydi. Bu usul shahar rejalashtirish tamoyillaridan batafsil bezak bajarilishigacha bo'lgan ko'p darajada ishlaydi.

Dala hujjatlashtiruvi to'g'ridan-to'g'ri yodgorlik tekshiruvini orqali empirik asos yaratadi. 2020-2024 yillarda O'zbekiston bo'ylab 50 dan ortiq yirik yodgorliklarga tashrif buyurildi.

Tahlil va natijalar

Samoniylar davri (IX-XI asrlar): Islom me'morchiligining asoslari

Samoniylar davri Markaziy Osiyo me'moriy rivojlanishida muhim o'tish nuqtasini ifodalaydi. Bu davr islom me'morchiligi tamoyillarini mahalliy qurilish an'analari bilan birlashtirishning muvaffaqiyatli usullarini ko'rsatdi.

Samoniylar maqbarasi: texnik va badiiy yutuq

Buxoroda X asr boshida qurilgan Samoniylar maqbarasi bu davrning eng yorqin namunasi hisoblanadi. Taxminan 10x10 metr o'lchamli kub shaklida qurilgan bino ustida yarim shar gumbaz joylashgan. Bu texnik yechim muhim yangilik edi - kvadrat asosdan dumaloq gumbazga o'tishni ta'minlaydigan squinchlar qurilish muhandisligining yuqori darajasini ko'rsatadi.

Bino faqat pishirilgan g'isht bilan qurilgan va mahalliy loy resurslaridan foydalanilgan. Murakkab geometrik naqshlar ham strukturaviy, ham bezakli vazifalarni bajaradi. Fasad kompozitsiyasi aniq islomiy bezak tilining mahalliy qurilish an'analari moslashganligini ko'rsatadi.

Tipologik ahamiyat

Samoniylar maqbarasi keyingi Markaziy Osiyo islom me'morchiligida doimiy tipologik ustuvorliklarni yaratdi. Kub maqbara shakli, yarim shar gumbaz va

strukturaviy-bezakli g'isht ishlarining birlashishi mintaqaviy me'morchilikda standart elementlarga aylandi.

Temuriylar uyg'onishi (XIV-XV asrlar): Imperial monumentallik

Temuriylar davri Markaziy Osiyo me'moriy yutuqlarining eng yuqori cho'qqisini ifodalaydi. Bu davr katta hajm, texnik yangilik va badiiy mukammallik bilan ajralib turadi.

Registon majmuasi: shahar dizayni ustakori

Registon majmuasi shahar kompozitsiyasi va me'moriy integratsiyaning ajoyib namunasi. Uchta madrasa - Ulug'bek (1417-1420), Sher-Dor (1619-1636) va Tillakori (1646-1660) - proporsional munosabatlar va vizual uyg'unlikka ehtiyotkorlik bilan e'tibor berish orqali yagona me'moriy muhitni yaratadi.

Taxminan 100x100 metr o'lchamdagi markaziy maydon ehtiyotkorlik bilan loyihalashtirilgan arkadalar orqali samimiy piyoda tajribasini yaratish bilan birga monumental fasadlar uchun tegishli miqyosni ta'minlaydi.

Qurilishda texnik yangilik

Temuriy me'marlar ilg'or qurilish usullarini ishlab chiqdilar. Ikki qobatli gumbaz tizimlari 20 metrdan ortiq oraliqlarni qoplash imkonini berdi. Puxta geometrik rejalashtirish keng miqyosda murakkab me'moriy kompozitsiyalarni muvofiqlashtirdi. Ko'p rangli kafel texnologiyasining rivojlanishi yangi darajadagi me'moriy bezak imkonini yaratdi.

G'ur-Amir: ramziylik va mahorat

1403-1404 yillarda qurilgan G'ur-Amir maqbarasi texnik yangilik bilan ramziy ifodaning sintezini namoyish etadi. 35 metrdan ortiq balandlikdagi tashqi gumbaz muhandislik yutuqini ifodalaydi. Ichki bezak dasturlari - o'yilgan marmar, sirlangan kafel, bo'yalgan gips - boy hissiy muhit yaratadi.

Shaybaniylar davri (XVI-XVIII asrlar): Shahar hayoti va funkcionallik

Shaybaniylar davri me'moriy ustuvorliklarning imperial namoyishdan shahar integratsiyasi va ijtimoiy funkcionallikka asosiy o'zgarishiga guvoh bo'ldi.

Lyabi hovuz: birlashgan shahar dizayni

Buxorodagi Lyabi hovuz majmuasi bu me'moriy qayta yo'naltirishning namunasi. 36x46 metr o'lchamdagi markaziy suv ombori atrofida diniy, ta'lim va tijorat funksiyalari birlashtirilgan. Bu ko'p funktsiyali shahar muhiti turli ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradi.

Atrof-muhit bilan ishlash

Shaybaniylar me'morchiligi murakkab dasturiy kombinatsiyalar va atrof-muhit nazorati uchun puxta strategiyalar ishlab chiqdi. Binolar mavsumiy sharoitlarni hisobga oldi va samarali iqlim javob strategiyalarini amalga oshirdi.

Sovet davri (XX asr): Zamonaviylik va milliy o'ziga xoslik

1966-yilgi zilziladan keyin Toshkentni qayta qurish xalqaro zamonaviy tamoyillarni mahalliy madaniy xususiyatlar bilan sintez qiluvchi noyob me'moriy rivojlanish bosqichini boshlab berdi.

Chorsu bozori: strukturaviy yangilik

1980-yilda yakunlangan Chorsu bozori zamonaviy texnologiya bilan an'anaviy me'moriy shakllarning muvaffaqiyatli sintezi. 300 kvadrat metrdan ortiq maydonni qamrab oluvchi radial gumbaz strukturasi an'anaviy Markaziy Osiyo me'moriy tilini esga soladi, lekin ilg'or temir-beton qurilishidan foydalanadi.

O'zbekiston mehmonxonasi: vertikal zamonaviylik

O'zbekiston mehmonxonasi Markaziy Osiyo sharoitlariga moslashtirilgan sovet zamonaviy me'morchiligining muhim yutuqi. Minoraning vertikal shakli xalqaro zamonaviy ta'sirlarni aks ettiradi, an'anaviy bezak motivlari esa mahalliy me'moriy meros bilan aloqani saqlaydi.

Xulosa va takliflar

Ming yillik tahlil o'zbek me'moriy rivojlanishida uslubiy xilma-xillik ostida yotgan ajoyib uzluksizlikni ochib beradi. To'rt paradigma har biri o'zining tarixiy sharoitlariga mos javob bergan, lekin asosiy an'anaviy xususiyatlarni saqlab qolgan.

Asosiy xulosalar

1. Uzluksiz rivojlanish va madaniy barqarorlik
Har bir me'moriy davr muhim madaniy xususiyatlarni saqlab qolgan holda zamonaviy

sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashishini ko'rsatdi. Bu naqsh madaniy qadriyatlarni yo'qotmasdan yangilikka qodir bo'lgan bardoshli me'moriy madaniyatni ifodalaydi.

2. Muhit bilan moslashuv strategiyalari

Barcha davrlar Markaziy Osiyoning kontinental iqlimiga mos javoblar ishlab chiqdi. Bino yo'nalishi, material tanlovi va qurilish usullari orqali samarali atrof-muhit nazorati strategiyalari yaratildi. Bu yechimlar bugungi barqaror loyihalash uchun qimmatli tajriba beradi.

3. Mahalliy va xalqaro ta'sirlarning integratsiyasi

Har bir davr mahalliy qurilish an'analari va xalqaro me'moriy rivojlanishlar o'rtasida muvaffaqiyatli muloqot olib bordi. Madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolgan holda kengroq me'moriy oqimlarga qo'shiladigan o'ziga xos sintetik shakllar yaratildi.

4. Madaniy ramkalarda texnik yangilik

Me'moriy rivojlanish doimo madaniy jihatdan mazmunli ramkalar ichida mavjud texnologiyalarni ijodiy ishlatishni ko'rsatdi. Bu texnik taraqqiyot va madaniy uzluksizlik bir-birini qo'llab-quvvatlashi mumkinligini ko'rsatadi.

Zamonaviy amaliyot uchun tavsiyalar

Tarixiy tahlil zamonaviy me'moriy rivojlanish uchun bir nechta muhim tamoyillarni beradi:

- **Iqlimga mos dizayn:** An'anaviy atrof-muhit nazorati strategiyalari energiya talab qiluvchi zamonaviy bino tizimlariga muqobil taklif etadi
- **Madaniy integratsiya usullari:** Tarixiy ustuvorliklar zamonaviy me'moriy ifodalarda an'anaviy dizayn elementlarini kiritish uchun muvaffaqiyatli yo'llarni ko'rsatadi
- **Shahar dizayni tamoyillari:** Tarixiy shahar majmualari ijtimoiy javob beruvchi shahar muhitlarini yaratish uchun modellar taqdim etadi

Meros saqlash bo'yicha tavsiyalar

1. **Keng qamrovli hujjatlashtiruv:** Ilg'or texnologiyalar me'moriy merosni buzilishidan oldin qayd qilish uchun ishlatilishi kerak
2. **Kompleks saqlash strategiyalari:** Yodgorliklarni shahar kontekstlari ichida ko'rib chiqish kerak
3. **An'anaviy hunarmandchilikni saqlash:** Haqiqiy qayta tiklash uchun an'anaviy qurilish ko'nikmalarini saqlab qolish dasturlari ishlab chiqilishi kerak

4. Ta'lim tashabbuslari: Me'moriy ta'limda tarixiy ustuvorliklar va an'anaviy usullar o'rgatilishi kerak

O'zbekistonning me'moriy merosi dunyoning muhim me'moriy an'alaridan biri bo'lib, ming yildan ortiq davom etgan barqaror yangilik va madaniy sintezni ifodalaydi. Bu merosni tushunish madaniy haqiqiylik va atrof-muhit bilan uyg'unlikni saqlab qolgan holda zamonaviy me'moriy muammolarni hal qilish uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bertels, E. (1995). Fors va Markaziy Osiyo me'morchiligi tarixi. Tehron: Farhang nashriyoti.
2. Blair, S., & Bloom, J. (2003). 1250-1800 yillardagi islom san'ati va me'morchiligi. Nyu-Xeyven: Yeyl universiteti nashriyoti.
3. Clement, J. (2019). Sovet me'morchiligi va milliy o'ziga xoslik: Zilziladan keyin Toshkent. London: Routledge.
4. Golombek, L., & Wilber, D. (1988). Eron va Turonning Temuriy me'morchiligi. Princeton: Princeton universiteti nashriyoti.
5. Hillenbrand, R. (1994). Islom me'morchiligi: Shakl, funksiya va ma'no. Nyu-York: Kolumbiya universiteti nashriyoti.
6. Knobloch, E. (2001). Markaziy Osiyo yodgorliklari. London: I.B. Tauris.
7. Lentz, T., & Lowry, G. (1989). Temur va shahzodalar ko'rishi: XV asrdagi fors san'ati va madaniyati. Los-Anjeles: Los-Anjeles okrugi san'at muzeyi.
8. Pugachenkova, G. (1979). Markaziy Osiyo me'morchiligi: XIV-XIX asrlar. Moskva: Nauka nashriyoti.
9. UNESCO Jahon merosi qo'mitasi. (2020). Saqlash holati haqida hisobotlar: Buxoroning tarixiy markazi va Samarqand. Parij: UNESCO.
10. Voronina, V. (1969). Markaziy Osiyoning o'rta asrlar me'morchiligi. Moskva: SSSR Fanlar akademiyasi.